

Spildte millioner i Gammelgård Sø og Pittersø

Tilsyneladende var projektet bare et ud af flere hundreder landvindingsprojekter, der blev sat i gang for statens regning under den tyske besættelse i 1940-45.

I virkeligheden var der tale om et sidste forsøg på at redde et forlængst kuldsejlet projekt.

Aktionen lykkedes ikke, og projektet endte som en af datidens mest kostbare fiaskoer for Hedeselskabet, Statens Landvindingsudvalg og landbrugsministeriet.

Med en overslagsbevilling på 135.000 kr. (2,7 mio. kr. i 2010-værdi) blev projektet godkendt i 1943. Heraf tilbød staten at betale totredjedele som direkte støtte, mens resten kunne fås som billige lån af de landmænd, der ejede jorden i området.

Først 13 år senere afsluttedes bestræbelserne på at »tilvejebringe en rationel ordning af afvandingsforholdene« for de 95 hektar i og omkring Gammelgård Sø og Pittersø. Regn-

skabets facit lød på 354.485 kr. (4,6 mio. kr. i 2010-værdi). Overskridelsen var på 70 pct.

Hvorfor var det blevet så dyrt?

Oversvømmelser med sammenstyrede kanaler, bundløst mudder og gentagne udvidelser af projektet med faskiner og enorme funderingspæle tegnede sig for hele ni forhøjelser af overslagssummen. Da Hedeselskabets prestige i skikkelse af selve direktørens aktive deltagelse stod på spil, blev intet sparet.

Argumentet for ekstrabevillingerne lød hver gang, at uanset hvor beklageligt det end måtte være med endnu en overskridelse, så ville alle hidtidige investeringer være spildte, hvis man stoppede arbejdet, før sidste spadestik var taget. Derfor skulle man fortsætte til den bitre ende.

Det gjorde man, og millionerne rullede. Alligevel kom projektet aldrig til at virke, så alle anstrengelser havde været forgæves.

Slap med 19 pct.

Landvindingsudvalgets projekt for Gammelgård Sø havde gennem årene 1943 til 1958 udviklet sig til et økonomisk mareridt. Dog ikke for lods-ejerne.

Da regnskabet var inde, kom landvæsenkommissionen bønderne til undsætning. Ifølge aftalen skulle de betale 33 pct. af alle udgifterne, men slap med 19 pct. Bønderne blev reddet af landvindingslovens paragraf 2.

Lovteksten sagde om statsstøtten til landvindingsprojekter, at lods-ejerne aldrig kunne pålægges at betale mere end »værdien af de fordele, som ved arbejdets udførelse tilføres de interesserede ejendomme«. Skulle et projekt blive dyrere, end hvad der ville kunne forrentes, var det ikke bøndernes problem. Så måtte statskassen holde for.

Gammelgård Sø-projekt endte som urentabelt, takket være lige dele uvidenhed og stædighed.

Uvidenheden skyldtes mangelfuldt

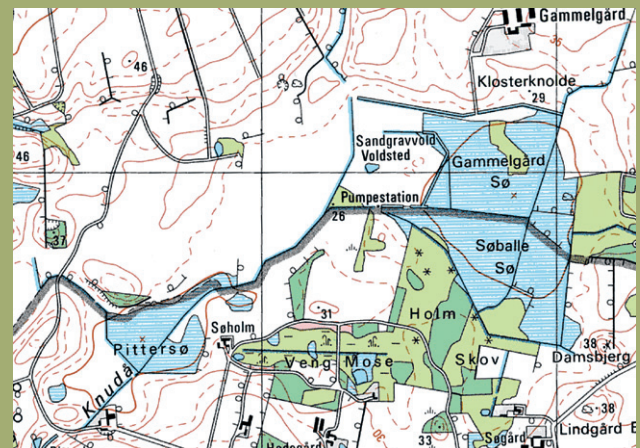
Gammelgård Sø (Søballe Sø) og Pittersø

To udtørrede søer med en kilometers afstand ved Knudåen, tre kilometer syd for Galten. Gammelgård Sø (og Søballe Sø) dækkede tilsammen 23 hektar, mens Pittersø var på 12 hektar. Tre udtørningsforsøg med statsstøtte i 1900-tallet endte i 1956 som en økonomisk fiasko. Forslag om hel eller delvis naturgenopretning i 1992, men ikke realiseret. Nyt forslag om naturgenopretning i 2011, men der savnes finansiering.

Kortene er fra 1875-76 og 1987.

Skanderborg kommune.

Koordinater: Gammelgård Sø: 6220900, 556800. Søballe Sø: 6220439, 556640. Pittersø: 6220400, 5555500





Efterhånden som den tidligere søbund sank sammen, dukkede en række store egestolper op. Stolperne havde båret en 300 meter lang bro, som førte ud til borgen Sandgravvold. Proprietær Jørgen S. Overgaard på »Gammelgaard« var meget interesseret i den arkæologiske udforskning af borgen, der lå på hans jord. Sammen med en søn besigtigede han brostolperne (billedet), før han lod dem fjerne i 1957, så området kunne dybdepløjes. Foto: udlånt af Galten Lokalarkiv.

forhåndskendskab til jordbunden og de vanskelige afvandingsforhold, før man gik i gang med at grave. Stædigheden havde rod i både stolthed og statsstøtte. Man var ikke til sinds at give op, når man først var begyndt – og da slet ikke så længe staten blev ved med at betale gildet.

For Hedeselskabets prestige og selvopfattelse var det kuldsejlede projekt særlig smertefuldt.

I mere end 40 år havde den velrenommerede forening lovet lodsejerne en endelig løsning på afvandingsproblemerne, men trods tre statstøttede projekter siden begyndelsen af århundredet formåede selskabet aldrig at levere en holdbar løsning.

Fagligt og forretningsmæssigt havde sagen udviklet sig yderst uheldigt. Ikke mindst for Hedeselskabets direktør Niels Basse. For ham må Gammelgård Sø-projektet have været lidt af et mareridt.

Som helt ung agronom og nyansat i Hedeselskabet havde Niels Basse deltaget i det allerførste projekt i 1914. Tyve år senere havde han som afdelingsleder været ansvarlig for projekterne i både 1938 og 1942, hvor han

også som formand for Statens Landvindingsudvalgs særlige jyske udvalg havde været med til at anbefale og godkende millionstøtten i flere omgange.

I 1958 stod Niels Basse som Hedeselskabets direktør som øverste ansvarlige for den økonomiske skandale, da regnskabets røde slutfacit blev lagt frem.

Problemer fra første færd

Allerede i 1820'erne var Knudå blevet uddybet første gang, hvorefter Gammelgård Sø blev udgrøftet og afvandtet så meget, at søen kunne erklæres tørlagt i 1859. Den frie vandflade var ikke længere permanent tilstede, da målebordsbladene blev trykt i 1875-76. Søbunden lå hen som en fugtig tueagtig eng, hvor især den østlige del var under tilgroning.

Derimod var Pittersø stadig intakt på dette tidspunkt. Venge Mose mellem de to søer var også udgrøftet, og her blev der gravet tørv.

Først med den markant stigende velstand under Første Verdenskrig, der betød gode tider for omsætnin-

gen af landbrugsvarer, kom der atter risikovillig kapital i landbruget. Samtidig voksede interessen for at udvide produktionen, hvilket Hedeselskabet kunne registrere som en forøget ordretilgang.

Blot 19 dage efter krigsudbruddet 1. august 1914 holdt landvæsenkommissionen for Skanderborg amt et første forberedende møde på herredskontoret i Skanderborg for at tage stilling til Hedeselskabets projekt for Knudå. Til stede var d'herrer landvæsenkommissærer samt herredsfoged Givskov, der var formand for kommissionen.

Projektet gik ud på at udrette og uddybe Knudå, så bønderne ville få en bedre afvanding af den allerede udgrøftede Gammelgaard Sø og af engene langs åen. Ved ligeledes at sænke vandstanden i Pittersø, som Knudå også løb igennem, ville engene omkring denne sø blive mere dyrknings sikre. Desuden skulle afvandingskanalen inde fra Veng Mose uddybes. Det ville komme tørvegravningen til gode.

Knap 90 hektar enge og marker ville få gavn af projektet, hævdede man fra Hedeselskabets side. Imidlertid skulle det snart vise sig, at ikke alle bønder var enige i den betragtning.

Kommissionen var dog positiv og besluttede at mødes igen 7. september kl. 10 formiddag hos proprietær Christiansen oppe på »Gammelgaard«. Derfra begav man sig på besigtigelse af »åstedet« fra Gammelgaard Mark, over Pittersø og Veng Mose, til projektets endepunkt på Sophiendals jorder nede ved Veng Sø.

Efter besigtigelsen drog man til den nærliggende Nørre Vissing Kro. Her var der indkaldt til offentligt møde om projektet. Af de 59 berørte lodsejere deltog 41, et par sognerådsformænd og to vandsynsmænd.

Efter at Hedeselskabets ingeniør havde fremlagt projektet for forsamlingen, blev ordet givet frit for indsigelser.

Den første, der sprang til, var gård ejer Simon Pedersen fra Venge. Han protesterede mod selve projektet i dets helhed.

Gårdejeren mente ikke, at det på nogen måde ville gavne ham, og med mindre han fik erstatning for at afgive jord og tåle opgravningen og i det hele taget »blev fritaget for at give noget tilskud til udgifterne i øvrigt«, så agtede han at protestere. Og han mente det, som vi skal se senere.

Så var der gårdejer Niels Laursen fra Venge, der ville lide skade, fordi hans kreaturer ikke længere kunne nå ned og drikke af åen, når den blev uddybet. Han mente sig derfor berettiget til erstatning.

Samme holdning havde gårdejer Poul Rasmussen fra Venge, men i hans tilfælde skulle erstatningen gælde tabet af fiskeretten i Pittersø. Han ville miste fisk for mindst 50 kr. om året (2297 kr. i 2010-værdi), når søen blev udtørret.

Derefter gjorde Søren Nielsen Rasmussen gældende, at han stod til at miste rørskær i Pittersø for 25 kr. årligt (1149 kr. i 2010-værdi).

Og sådan fortsatte det. Yderligere fem gårdejere rejste sig for at protestere og kræve erstatning for at tåle oplæg af fyldjord, og hele syv lodsejere, alle fra Søballe, bekendtgjorde til slut, at de ikke betragtede uddyb-

ningen af åen som nyttig for dem og »derfor ikke ville deltage i udgifterne hertil«.

Alle protester afvises

Umiddelbart kom der ikke noget ud af protesterne.

Landvæsenkommissionen holdt sit næste møde i november 1914, hvor man sammen med Hedeselskabets ingeniører gennemgik alle de fremsatte indsigelser. Derefter udarbejdede man i fællesskab et udkast til kendelsen. Den blev fremlagt for offentligheden 29. december, kl. 12 middag, på rådhuset i Skanderborg.

Af interesserede lodsejere var der mødt 26 for at høre kendelsen blive læst op. Blandt dem var gårdejer Simon Pedersen, og han brød sig ikke om ordlyden.

Projektet blev kortfattet beskrevet som en uddybning af vandløbene gennem de to søer og videre til Veng Sø, hvoraf visse strækninger ville blive rørlagt. Formålet var at sænke den høje vandstand, så de omliggende arealer bedre kunne udnyttes.

Den samlede udgift til jordarbejder, tre broer, erstatninger, administration

og uforudsete udgifter var anslået til 17.000 kr. (918.860 kr. i 2010-værdi). Ifølge Hedeselskabets Tidsskrift nr. 8, 1918 endte prisen dog til sidst med at være 25.000 kr. Det berørte areal, hvis ejere skulle betale, var opgjort til 89 hektar.

Hvad angik protesterne, blev de alle afvist.

For de 12 gårdejere, der ikke ville være med, var der ingen pardon. Uanset om de brød sig om projektet eller ej, ville det blive gennemført – og de ville blive pålagt at bidrage økonomisk.

Kun på et punkt var der en smule imødekommenhed. Kommissionen ville ikke afvise, at lodsejere med parceller mellem de to søer kunne blive hårdere belastet af den opgravede fyldjord end deres naboer mod øst og vest. Derfor fik de et tilbud om at få fyldjorden spredt for projektets regning eller selv foretage arbejdet mod en passende erstatning.

Så var der den højtalende gårdejer Simon Pedersen, der mente sig berettiget til erstatning for at afgive areal til projektet. Kravet blev afvist. Det samme gentog sig for påstandene om tabt fortjeneste på fiskeri og rørskær.

Kommissionen bekendtgjorde derefter, at arbejdet ville blive sat i gang så snart »omstændighederne tillader det«. Hovedvandløbets uddybning skulle være gennemført inden 1. oktober 1916, og hele arbejdet afsluttet inden 1. oktober 1917.

Forudsat selvfølgelig at der ikke kom nogen klager i vejen. Fristen for at appellere kendelsen ville udløbe 23. februar 1915.

Dyrt at klage

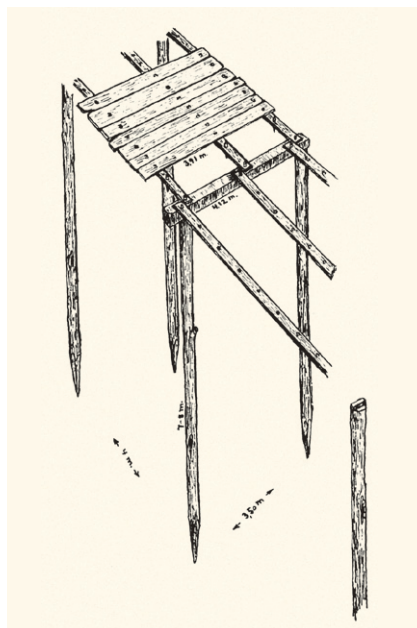
Men klaget blev der.

Gårdejer Simon Pedersen ville stadig ikke hverken være med eller finde sig i at gå glip af sin retmæssige erstatning, så han appellerede kendelsen til landbrugsministeriet.

Ministeriet lod nedsætte en overlandvæsenkommission, der skulle tage stilling til klagen.

Kommissionen trådte sammen på Nørre Vissing Kro, 12. maj 1915,

Egestolperne, der havde båret den 300 meter lange bro, var anbragt parvis med fire meters afstand og rammet flere meter ned i søbunden, så de måtte hives op med hejseværk i 1957. Der er i 2010 foretaget aldersbestemmelse af flere af disse stolper, og broen kan med stor sandsynlighed tidsfæstes til ca. 1384 (1377-1391). Den er altså hundrede år yngre, end hvad sagnet siger, og kan derfor ikke have eksisteret på Rane Jonsens tid. Foto: udlånt af Galten Lokalkaliv. Tegning: Skalk, 1958.



kl. 14, efter at have beset forholdene på Simon Pedersens ejendom om formiddagen. Samtlige 59 lodsejere med jord i projektet var indvarslet til mødet, og af dem mødte 20 frem sammen med de to sognerådsformænd.

Først blev Simon Pedersens klagepunkter oplæst, hvorefter ordet var frit.

Det blev straks grebet af proprietær Christiansen fra »Gammelgaard«. Han kunne bemærke, at når vandet stod højest i Knudåen, kunne op til en tredjedel af Simon Pedersens eng være oversvømmet, så han ville altså også få gavn af projektet. Proprietæren kunne derfor ikke se, at der ville være »nogen uret« for gårdejereren.

Hedeselskabets ingeniør bemærkede som sin »overbevisning, at der ikke har været tilstrækkelig grund for Simon Pedersen til at fremsætte klage«. Heller ikke den unge assistent Niels Basse fra Hedeselskabet mente, at der var sket »nogen uret«.

Til slut fik Simon Pedersen det sidste ord, hvor han yderligere motive-rede sin påstand om uret.

Men lige lidt hjalp det ham.

Overlandvæsenkommissionen afsagde nu sin kendelse, og den var helt klar. Der var ikke tilstrækkelig grundlag i det fremførte til at ændre Simon Pedersens anpart i »projektets gennemførelse og vandløbets fremtidige vedligeholdelse, lige så lidt som til at tilkende ham nogen særlig erstatning i anledning af arbejdets udførelse«.

Gårdejer Simon Pedersen tabte på samtlige klagepunkter, men ikke nok med det. Overlandvæsenkommissionen afsluttede mødet med at pålægge gårdejereren at betale omkostningerne ved behandlingen af klagen. Værsgo – en regning på 318 kr. og 5 øre. For diæter, befordringsgodtgørelser og honorarer til medlemmerne af kommissionen samt diverse annonceringer.

I 2010-kroner var der tale om en regning på 14.610 kr. for at have påklaget den oprindelige kendelse. Det er ikke kun i dag, at høje klagegebyrer skal dæmpe folks lyst til at gøre indsigelser i miljøsager.

Senere skulle det vise sig, at Simon

Pedersen fik ret i sin skepsis, men det hjalp ham ikke. Han måtte bare betale.

Skuffede forventninger

Tyve år senere, 31. juli 1937, blev der atter kaldt til møde i landvæsenkommissionen. Denne gang skulle der af-siges kendelse om en total afvanding af Gammelgård Sø.

Projektet fra 1917 havde ikke løst problemerne. I protokollen evaluerede kommissionen det gamle projekt med disse nøgterne ord:

»Ved en i 1915-1916 gennemført regulering af Knudå ventede man at kunne skaffe søen en nogenlunde tilfredsstillende afvandingsdybde, men på grund af en usædvanlig stærk sammensyknning af jorden, som til stor dybde består af ganske blødt dynd, er disse forventninger blevet skuffet i den grad, at en stor del af arealet endnu hen-ligger i en fuldstændig forsumpet tilstand«.

Allerede i 1933 havde forpagter Christiansen på Gammelgård anmodet Hedeselskabet om en løsning på de utilfredsstillende afvandingsforhold. Nu skulle det så være, og denne gang ville man gøre det nødvendige – grave landkanaler både nord og syd for det lavtliggende søareal til at opfange alt tilstrømmende vand fra oplandet, hvorefter selve søen skulle afvandes med en kraftig pumpe.

Den øverste strækning af Knudå skulle uddybes og anvendes som pumpekanal. Vandet fra kanalen ville blive pumpet over i den ikke-uddybende del af åen, hvorfra det så selv kunne løbe videre. Pumpen ville blive drevet af en 5 HK elektromotor, og den skulle kunne yde 50 liter i sekundet.

Imidlertid måtte man se i øjnene, at en fornyet afvanding af søen ville fremprovokere yderligere sammensyknninger af jorden.

I projektforslaget kalkulerede man med en ganske voldsom ekstra uddybning, så der var noget at løbe på. Pumpen skulle hente vandet helt nede i to meters dybde under de laveste søarealer, og kanalbunden skulle graves yderligere en halv meter længere nede.

Umiddelbart virkede projektet ganske dristigt – og set i lyset af de tidli-



Pumpekanalen voldte store vanskeligheder, fordi den bløde dyndjord styrtede sammen for et godt ord. Syv-otte meter lange pæle blev banket ned i det bundløse mudder for at holde på brinkerne ved hjælp af faskiner og med ekstra afstivninger bagtil. En 250 meter lang grøft kom således til at koste 8000 kr. (120.000 kr. i 2010-værdi), før den ikke længere faldt sammen.

gere vanskeligheder måske ligefrem dumdristigt – men alligevel lød der ingen protester denne gang. Forslaget blev enstemmigt vedtaget af lods-ejerne.

Forklaringen var sandsynligvis den, at bønderne ikke selv skulle betale gildet.

Fire måneder tidligere havde landbrugsministeriet meddelt, at man stillede et beløb på »indtil 22.000 kr. til rådighed« i henhold til grundforbedringsloven. Det betød, at ministeriet i første omgang ville lægge pengene ud, men også at man var indstillet på at yde 50 pct. af beløbet som direkte støtte. Den anden halvdel kunne lods-ejerne låne på favorable vilkår over 20 år.

Landvæsenkommissionen godkendte projektet og afsagde sin kendelse i 1938, ifølge hvilken arbejdet skulle påbegyndes straks og være færdigt inden 1. januar 1940.

Sådan kom det ikke til at gå. At der skulle forløbe hele 20 år, før projektet kunne erklæres for afsluttet, havde ingen dog drømt om.

Stor kamel at sluge

Arbejdet løb ind i vanskeligheder, der var så store, at de sprængte både tidsplanen og den økonomiske ramme. Det var især udgravningen af den dybe pumpekanal samt problemer med entreprenøren, der plagede projektet.

Allerede i vinteren 1939 skete der store skader på de nygravede kanaler og på pumpen, da vandstanden steg i Knudå og oversvømmede hele området, så Gammelgård Sø for en stund genopstod.

I foråret 1940 blev arbejdet frataget den oprindelige entreprenør. Han fik skylden for forsinkelsen og blev bortvist, hvorefter man valgte at fortsætte på halv kraft med lokale jordarbejdere.

Igen i vinteren 1940-41 skete der store oversvømmelser, fordi Knudå gik over sine brinker.

Nu fik det halvfærdige projekt lov at ligge hen. Reelt opgav man det i den daværende udformning.

Hedeselskabet, der stod med ansvaret for projektet, foreslog imidlertid, at problemerne kunne løses ved også at regulere Knudå neden for pumpestationen, hvor åen jo fungerede som afløb for de oppumpede vandmasser. Hvis man uddybede åen tilstrækkeligt meget, måtte den vel kunne trække vandet ud af området, så der ikke længere ville forekomme oversvømmelser.

Selskabet undlod ikke at påpege, at et sådan projekt formentlig kunne regne med økonomisk støtte efter den nye landvindingslov.

Herefter blev habilitetsregler, almindelig anstændighed og Hedeselskabets særlige fortrinsret til landvindingslovens mange millioner rodet sammen i en uskøn rævekage for at rette op på det kuldsejlede projekt.

I løbet af 1942 udarbejdede Hedeselskabet endnu et forslag til et endegyldigt projekt. Knudå med tilhørende rørgennemløb skulle reguleres og uddybes, og samtlige resterende arbejder fra det gamle 1938-projekt blev taget med i det nye budget. Det drejede sig bl.a. om 22.500 kr. (459.400 kr. i 2010-værdi) til dækning af udgifter for allerede udførte arbejder.

Det har været noget af en kamel at sluge for Statens Landvindingsudvalg. Et af udvalgets ubrydelige principper var, at man aldrig sagde ja til tilskud til arbejder, der allerede var udført eller under udførelse.

Imidlertid lykkedes det at opnå forståelse for at bryde dette princip på det afgørende møde 28. juli 1942.

Inhabilitet og ubrydelige principper

På dette møde fremlagde Hedeselskabets kulturtekniske afdeling sit nye projektforslag til en samlet udgift af 125.000 kr. (2,6 mio. kr. i 2010-værdi). Heri var medtaget udgifterne til at dække underskuddet i det gamle Gammelgård Sø-projekt. Ikke overraskende anbefalede Hedeselskabet, at landbrugsministeriet bevilgede tredjedele af hele beløbet som statsstøtte.

Som formand for landvindingsudvalgets jyske underudvalg deltog den daværende afdelingsleder for Hedeselskabets kulturtekniske afdeling, Niels Basse. På vegne af Statens Landvindingsudvalg erklærede han, at udvalget kunne støtte det store projekt under forudsætning af en rimelig lodsejertilslutning.

I virkeligheden anbefalede Niels Basse statsstøtte til sin egen afdelings millionprojekt, der skulle

redde samme afdelings kuldsejlede 1938-projekt – og ovenikøbet betale totredjedele af udgifterne til dette til trods for udvalgets ubrydelige principper.

Ikke overraskende kunne alle de fremmødte lodsejere også anbefale projektet.

Med en skrivelse 5. marts 1943 til lodsejerudvalget godkendte landbrugsministeriet, at Hedeselskabets store projekt blev sat i gang med totredjedele statsstøtte efter landvindingsloven.

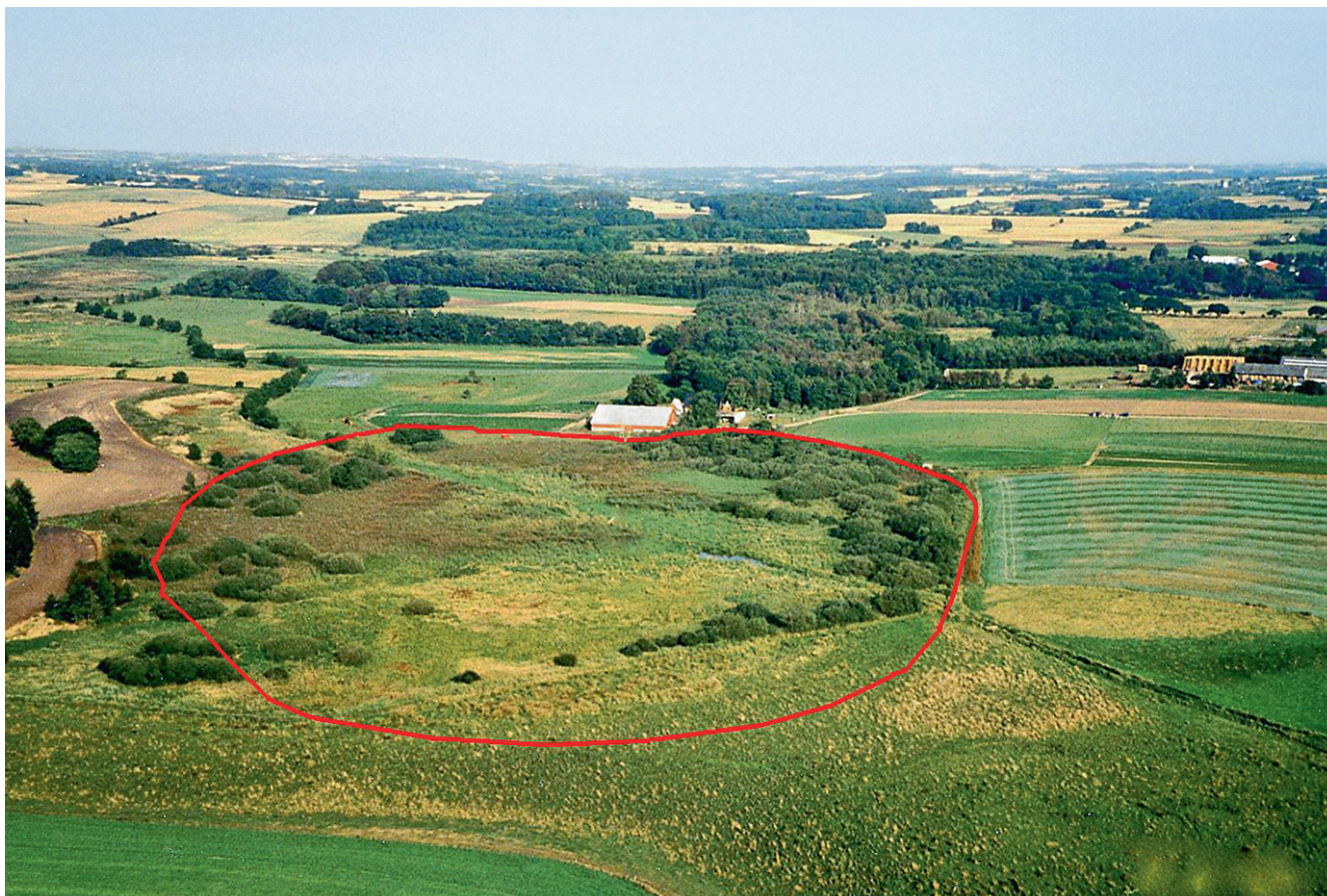
Af skrivelserne fremgik det, at man også var parat med samme støttesats til »færdiggørelse af arbejderne i Gammelgård Sø-området«, og som for at udrydde den sidste rest af tvivl om principbruddet skrev man direkte, at »tilskuddet ydes også af de udgifter, der allerede er afholdt i søområdet«.

Den resterende tredjedel af udgifterne, som lodsejerne selv skulle udrede, ville blive ydet dem som statsgaranterede lån med en løbetid på 20 år. Den samlede pris for hele molevitten var anslået til 135.000 kr. (2,7 mio. kr. i 2010-værdi).

Som beskrevet i indledningen holdt hverken budgettet eller tidsplanen, og projektet kom aldrig til at fungere. Hedeselskabets dobbeltrolle og direktørens forskellige kasketter var der dog ingen, der vovede at sige noget kritisk om dengang.

Dette stik viser et salpetersyderi fra 1600-tallet med jordkar, hvorfra salpeterluden løber fra kar til kar frem til kogekedlen, hvor salpeterpulveret inddampes. Illustration fra Waaben 1995.





Pittersø er under hastig tilgroning som mose efter sænkningen af vandstanden. Billedet er taget i september 2002. Foto: Gunnar Andersen, Søholm.

Kongemorder på hjul og stejle

Udover statens gentagne milliontab på tilskuddene til at afvande Gammelgård Sø kostede det kuldsejlede projekt også vigtige kulturhistoriske værdier. Afvandingen gjorde det i perioder muligt at sætte ploven i den tørlagte søbund, og dermed var skæbne beseglet for den oldgamle borg, Sandgravvold, der lå ud til søen. Den blev pløjet væk.

Ifølge sagnet var det kong Erik Glippings kammermester, Rane Jonsen, der havde været ejer af borgen i Gammelgård Sø. Rane Jonsen huskes stadig som folkesagnet Judas-figur i de natlige begivenheder 22. november 1286, hvor kongen blev myrdet med 51 knivstik i Finderup Lade sydvest for Viborg.

Ifølge folkeviserne optrådte Rane Jonsen som en forræder, der »værge sin herre som en skalk«, og han blev da også året efter mordet dømt fredløs in absentia som forræder sammen med de øvrige otte drabsmænd. I 1294 blev

han fanget og henrettet uden for Roskilde.

Den tidligste optegnelse, der gengiver sagnet om Rane Jonsen som ejer af borgen Sandgravvold, findes i Pontoppidans Danske Atlas fra 1768. Til overflod beretter Pontoppidan også om de to nærliggende høje, Stejlehøj og Dronninghøj, at på den ene blev Rane Jonsen henrettet og lagt på stejle, mens Erik Glippings enke, dronning Agnes, overvågede begivenhederne fra den anden. Det er bare ikke sandt.

Der er ingen tvivl om at Rane Jonsen mødte sin skæbne uden for Roskilde, men det er ikke usandsynligt, at han kan have ejet Sandgravvold. Jonsen var storgodsbesidder og ejede bl.a. den gård på Stevns, der fra 1370 har været kendt som Gjorslev Gods. Senere ejere af Sandgravvold er historisk bevidnede personer, som Rane Jonsen ved slægtskab og svogerskab var knyttet til.

I en beskrivelse fra 1869 til Nationalmuseet hed det, at »ruinerne er tarve-

lige, så at man med møjle kun kan skønne borgens figur«. Selve borgen var allerede helt væk. Derimod fandtes der masser af nedrammede egepæle (9,5-10 meter lange), der havde omkranset borgen, og mod nordøst stod der stadig rester af en 300 meter lang bro til fast grund.

I 1918 var der ikke længere spor af hverken volde eller grave, men der pløjedes stadig hyppigt røde munkesten og egetømmer op.

Blandt minderne fra borgens fortid er der fundet mange jernredskaber, bl.a. tre sværd, 15 øksehoveder, fire pilespidser, tre spydspidser, forke, hamre, hestesko, kramper, kæder og flere andre ting. Desuden en enkelt mønt, en såkaldt longcross sterling fra England 1248-50.

Af lertøj fra »borgtiden« er der i tidens løb fundet bunde og hanke fra krukke og drikkekar. Den bedst bevarede af tre krukke kendes som »Skægmanden«, en hankekrukke med to ører og 18 centimeter høj. Den opbevares i dag på Nationalmuseet.

Den århusianske storkøbmand Hans Broge ejede Gammelgård i årene 1877-1908, og det var ham, der gav ordre til at bortgrave borghøjen og sprede den som fyldjord på de udtørrede enge. Ved den lejlighed blev mange af fundene gjort. Folkene, der foretog afgravningen, fik lov at beholde de dele, der var i stykker, så mange af de gamle våben og redskaber endte hos jernhandleren.

Salpeterværk ved Pittersø

500-600 meter nedstrøms for Gammelgård Sø – på den anden side af Veng Mose – lå Pittersø.

I modsætning til Gammelgård Sø fik den lov at ligge vandfyldt helt op til midten af det 20. århundrede. Her løb den lokale ungdom på skøjter helt frem til den endelig udtørring ved udgangen af 1950'erne som resultat af den sidste store, statsstøttede uddybning af Knudå.

En forvanskning af ordet »salpeter« ligger til grund for det særprægede navn »Pittersø«. Navnet stammer tilbage til Christian den Fjerdes tid, hvor der blev opført en lang række salpeterværker over hele kongeriget.

I juli 1617 gav kongen ordre til at opføre en såkaldt salpeterlade på Venge Mark ved Vengegård, og få måneder senere ankom en salpetersyder fra København til Skanderborg. Vengegård blev senere omdøbt til Sophiendal, som i dag drives som et såkaldt slotshotel, knap to kilometer sydvest for Pittersø.

Fra senmiddelalderen og frem var salpeter stærkt efterspurgt, da dette nitrat udgjorde hovedingrediensen i sortkrudt. Kineserne havde opfundet krudtet omkring år 1000, og det kom til Europa i 1338. Fra Danmark nævnes krudt første gang i 1372, og i det 16. århundrede havde man eksperimenteret sig frem til noget nær nutidens optimale blandingsforhold for sortkrudt: 75 pct. salpeter, 10 pct. svovl og 15 pct. trækul.

Den reneste salpeter var den såkaldte »mursalpeter« (eller calciumnitrat), som kunne udvindes fra væggene i fugtige staldbygninger, men

kun i ganske små mængder. Mursalpeter dannes spontant, når kvælstofholdige stoffer rådner i nær kontakt med kalk i naturen. Den dannede ammoniak omdannes bakterielt til salpetersyre, som indgår en kemisk forbindelse med kalken, hvorefter krystaller af mursalpeter vil vokse frem som »salpeterblomster« på murværket.

Da efterspørgslen på sortkrudt især til militær anvendelse voksede hurtigt, opstod der tidligt problemer med at skaffe tilstrækkeligt med salpeter. I årene 1550-1650 lod kongemagten derfor anlægge en lang række salpeterværker, hvoraf Christian den Fjerde alene tegnede sig for 14 værker i kongeriget eksklusive Skåne og Norge.

Disse værker fremstillede salpeter ved at opløse jorden under møddinger og staldgulve i vand, filtrere blandingen og koge vandet væk.

Salpeterværket fra 1617 ved Vengegård præsterede ikke det helt store bidrag til Christian den Fjerdes salpeterproduktion. Det var aktivt fra 1619 til 1650, som er det sidste år, det omtales, og i løbet af godt 25 år blev der af bønderne tilkøbt rundt regnet 37.000 tønner jord. Heraf blev der udvundet i alt 142 centner eller 7952 kilo salpeter.

Når man tager i betragtning, at datidens stude- eller hestetrukne arbejdsvoгне højst kunne rumme to tønner jord, får man et indblik i den

enorme indsats for at kunne producere det eftertragtede sortkrudt. Gennem de 30 år værket var i drift, er der tilgået 18.500 transporter eller 617 årligt for at holde syderiet kørende.

Set i forhold til datidens øvrige salpeterværker placerede Vengegårdværket sig pænt i midten, hvad angår produktivitet. De bedste værker præsterede 1 centner salpeter for hver 150 tønner jord, mens det ringest kørende skulle behandle 720 tønner jord for at udvinde 1 centner.

Hedeselskabet vender rundt

Allerede mens de sidste drænarbejder blev gennemført i 1954 i Gammelgård Sø, kunne man konstatere, at overfladen var sunket 60-70 centimeter i det kunstigt afvandede område. Dyndlaget skrumpede hastigt som resultat af udtørringen, men dette var der taget højde for ved projekteringen af pumpeanlægget, hævdede ingeniørerne.

Den daværende ejer af »Gammelgård«, proprietær Jørgen Overgaard, stoledede fuldt og fast på Hedeselskabets forsikringer, så i 1957 lod han hele arealet dybdepløje og dermed inddrage i omdriften.

Ved den lejlighed blev de sidste større oldtidsfund gjort, da den store plov bragte en ege op til overfladen. To andre stammebåde var fundet i 1930'erne. Også et større antal ege-

I de seneste 10 år er Gammelgård Sø genopstået nogle måneder hver vinter, fordi man slukker pumpen for at spare penge. På den anden side af søen ses ejendommen »Gammelgaard«. Billedet er fra omkring 1. april 2010, hvor udpumpningen netop er sat i gang. Foto: Erna Bachmann.





Den sydlige del af den udtørrede Gammalgård Sø blev tidligere kaldt Søballe Sø, og det er ned til dette areal, de lysebrune køer går og græsser. Ejendommen »Gammelgaard« kan lige netop anes ude til højre, mens det store fabriksanlæg i horisonten er et varmeværk oppe i Galten.

stolper, der menes at have båret en 300 meter lang bro mellem borgen Sandgravvold og fast land, blev trukket op og fjernet for at gøre plads for dybdepløven.

Men glæden varede kun kort.

Pløjningen medførte en øget iltning af bundlagene, så der hurtigt skete yderligere sætninger. Efter få år måtte dyrkningen opgives, og arealerne atter udlægges til græsning.

I løbet af 1980'erne dukkede tanken om en naturgenopretning af Gammalgård Sø op, da de såkaldte marginaljorders fremtid blev sat til debat. Overskudslagrene voksede i landbruget, så det gav ingen mening at fortsætte produktionen på de mest besværlige jordtyper, mente mange.

Atter kom Hedeselskabet på banen, men denne gang blev selskabets ingeniører bedt om at belyse »mulighederne for og konsekvenserne af en hel eller delvis retablering af Gammalgård Sø«. Rekvisitionen var landvindingslaget, som blot tyve år efter afleveringen af det mil-

liondyre afvandingsprojekt måtte se i øjnene, at der næppe nogensinde ville komme bølgende kornmarker på den udtørrede søbund.

Hedeselskabets rapport blev i 1992 brugt som bilag til en ansøgning om økonomiske midler fra Århus Amt til en egentlig forundersøgelse af muligheden for et statstøttet vandmiljøplanprojekt. Man var indstillet på at sætte søen under vand, hvis staten ville betale en passende erstatning til hver enkelt lodsejer.

Den gik dog ikke. Ansøgningen blev afvist i 1992 med den begrundelse, at søen ville have for beskeden en effekt på fjernelsen af kvælstof i forhold til det beløb, som lodsejerne forestillede sig udbetalt som erstatning.

2,3 mio. for at slukke pumpen

Femten år senere gentog samme historie sig, men denne gang var det Skanderborg kommune, der fik til-

buddet om at genskabe søen.

I 2007 så kommunen gerne et projekt af denne type, så man indgik i en dialog med pumpelaget om et forslag til skitseprojekt, som blev udarbejdet af LRØ Landbrugsrådgivning. Fra den kommunale pengekasse hentede man ca. 15.000 kr. som bidrag til at dække udgifterne til forslaget.

Derimod blev det gjort klart fra starten, at kommunen ikke på nogen som helst måde ville kunne skaffe de 2,3 mio. kroner, som lodsejerne forventede at få udbetalt for at slukke pumpen. Projektet ville i alt komme til at koste 2,5 mio. kr., og det beløb skulle altså fremskaffes uden at belaste skatteyderne i Skanderborg kommune.

Rent biologisk vil der også være flere komplikationer ved at sætte søen permanent under vand. Sårbar natur i form af såkaldte § 3-områder kan således risikere at gå tabt, hvis man ændrer afvandingsforholdene i en mere våd retning.

I de seneste ca. 10 år har pumpela-

get af sparehensyn indført en særlig ordning, hvor man sidst på efteråret stopper pumpen, og først starter den igen omkring 1. april, alt efter hvor meget vand der er i Knudå.

Effekten har været, at der hver vinter genopstår en større sø på ca. 20 hektar i lavningen efter den tørlagte Gammelgård Sø. Søen tiltrækker et broget fugleliv og er med til at skabe gode jagtmuligheder i området.

Vinteroversvømmelsen medfører imidlertid også, at der aflejres fosfor i søområdet. Denne fosfor optages af planterne på de fugtige engarealer, der dukker frem, når pumpen atter arbejder. I teorien fjernes der altså en mængde fosfor til gavn for miljøtilstanden i de søer, der ligger nedstrøms langs Knudå, omend der ingen egentlige målinger foreligger af dette fænomen.

For planter og dyr er en genopretning af Gammelgård Sø heller ikke helt enkel. Den nuværende driftsform af området har medført nogle særlige forhold, så engområdet er gledet ind under de beskyttende vinger af § 3 i Naturbeskyttelsesloven. Det medfører, at tilstanden ikke må ændres uden en dispensation.

Her er der altså en klar interesse i at opretholde vinteroversvømmelsen, hvis man ønsker at bevare en række særlige plantesamfund. Sættes området permanent under vand, vil engplanterne forsvinde.

På kollisionskurs med EU-reglerne

Imidlertid må det antages, at netop den valgte driftsform med årlige oversvømmelser bringer pumpelaget på kollisionskurs med reglerne i EU-habitatdirektivet, som administreres af Naturstyrelsen.

Siden 1. oktober 2009 har det været forbudt at ødelægge ynglepladser for en række truede arter i Europa, bl.a. spidssnudet frø, der utvivlsomt findes ved Gammelgaard Sø. Der er næppe tvivl om, at pumpelagets praksis med at skabe en lavvandet engsø i vinterhalvåret, som man så pumper væk i løbet af fire uger hvert forår, medfører

en voldsom ødelæggelse af frøæg og haletudser samt sikkert også en del vandfuglereder.

Naturstyrelsen mener dog ikke, at at Gammelgård Sø er omfattet af pligten til at beskytte særlige dyrearters yngle- og rasteområder – som f.eks. spidssnudet frø – da denne art gennem de sidste ti år ikke har kunnet gennemføre sin fulde livscyklus på stedet. Netop fordi man hvert år tømmer søen for vand, så frøen ikke kan yngle der, skal der ikke tages hensyn til at forbedre forholdene for den, da den jo altså ikke yngler på lokaliteten.

Heller ikke Fødevareministeriet mener, at tømningsspraksis er et problem for udbetaling af EU-landbrugsstøtte, men man har dog haft en kontrollant ude at kikke på det så sent som i 2010.

Generelt er et areal kun støtteberettiget, hvis det er dyrkbar landbrugsjord, oplyser man i ministeriet, og »arealerne må ikke permanent eller en stor del af året stå under vand eller være meget fugtige«, men i en vurdering af den konkrete sag mener man, at »kontrollorens godkendelse af arealet som støtteberettiget i 2010 har været korrekt«.

Der er fem lodsejere omkring søen, men svineproducent Nels Børgesen på »Gammelgaard« er den største. Han ejer 27 hektar ud af de i alt 38,5 hektar i pumpelaget og modtager årligt EU-landbrugsstøtte til en mindre del af dette areal. Den 64-årige landmand købte »Gammelgaard« på en tvangsauktion tilbage i 1989, og med tilkøbte arealer driver han i dag omkring 250 hektar planteavl og dertil en betydelig svineproduktion.

Nels Børgesen har ikke været blandt de positive i forhold til at genskabe søen. Han er imod ideen og betænkelig ved, hvad slags natur man vil få ud af det. Men under forudsætning af en passende kompensation, og hvis der er enighed lokalt om det, går han selvfølgelig med på et projekt. Det er hans indstilling.

Faktisk er stemningen i pumpelaget helt overvejende for en genskabelse af søen, men hensynet til hektarstøtten gør det nødvendigt at pumpe ud, så arealerne kan dyrkes med græs og lidt

korn, så støtten kan udbetales. Skulle pumpen bryde sammen eller andre større investeringer blive nødvendige, vil man nok selv lade arealerne ligge. I dag er der ingen støtteordninger at søge hjælp hos til yderligere uddybning af drækanalerne.

KILDER

Afvandingskommissionens kendelse af 11. marts 1958 vedr. landvindingssagen Gammelgaard Sø m.v. Afvandingskommissionen for Skanderborg amtsrådsreds.

Afvandingskommissionens kendelse af 31. juli 1937 vedr. sag angående afvanding af Gammelgaard Sø. Udskrift af Landvæsenkommissionsprotokollen for Aarhus Amt.

Anonym: Beskyttelse af særlige dyrearters yngle- og rasteområder i tilknytning til landbrugsdrift. Videncenter for Landbrug og Miljøministeriet, 2011.

Bachmann, Erna: I kongemorderens fodspor. Lokalkariverne i Hørning og Veng. Årsskrift 2010, 22. årg.

Forfatterens besøg på lokaliteterne, 30. juni 2005.

Hedeselskabets Tidsskrift nr. 5, 35. årg. 1915.

Hedeselskabets Tidsskrift nr. 14, 38. årg. 1918.

Hermansen, Henning: Notat vedrørende hel eller delvis retablering af Gammelgård Sø. Hedeselskabet, Center for Hydrobiologi, Silkeborg. Årstal ej oplyst, men notatet er fra 1992.

Interview med landmand Nels Børgesen, 8. april 2011.

Johansen, Ernst: Søen, der forsvandt. Annales 10. Galten Egnarkiv Årsskrift 1990.

Kunwald, Georg: Rane Jonsens borg. Tidsskriftet Skalk, nr. 3, 1958.

Landvæsenkommissionens kendelse af 29. december 1914 vedr. projekt i Knudå. Udskrift af Landvæsenkommissionsprotokollen for Skanderborg Amt.

LRØ Rådgivning: Genetablering af Gammelgård Sø. Rapport af 20. januar 2010. Horsens.

Overgaard, J.S.: Voldstedet Sandgravvold. Annales 1. Galten Egnarkiv Årsskrift 1982.

Overlandvæsenkommissionens kendelse af 15. maj 1915 vedr. anke af projekt i Knudå. Udskrift af Landvæsenkommissionsprotokollen for Skanderborg Amt.

Statens Landvindingsudvalg, j.nr. 471. Rigsarkivet.

Waaben, Ebba: Christian 4.s Salpeterværker. Rigsarkivet/G.E.C. Gad 1995.

www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/
Lokalitet/49043

Fuglelivet i dag

Med tilladelse fra Dansk Ornitologisk Forening bringes her et uddrag af DOF-basen, der rummer et meget stort antal fugleobservationer fra alle betydningsfulde fuglelokaliteter i landet. Ønskes der en detaljeret og aktuel status for fuglelivet i Gammelgård Sø, så brug dette link: www.dofbasen.dk

Herunder ses en oversigt over de 93 fuglearter, som er registreret fra **Gammelgård Sø (Veng Mose, Søballe mose) og Holmsskov**, pr. 31. marts 2011. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Lille Lappedykker	(6/9)	Rørhøg	(3/3)	Grønspætte	(1/1)	Sortmejse	(2/2)
Toppet Lappedykker	(2/3)	Spurvehøg	(4/4)	Stor Flagspætte	(8/9)	Blåmejse	(2/3)
Gråstrubet Lappedykker	(15/56)	Musvåge	(27/42)	Sanglærke	(5/14)	Musvit	(3/8)
Sorthalset Lappedykker	(4/11)	Tårnfalk	(3/3)	Landsvale	(1/2)	Spætmejse	(7/16)
Fiskehejre	(14/29)	Agerhøne	(3/4)	Engpiber	(13/24)	Træløber	(4/4)
Hvid Stork	(1/1)	Vagtel	(1/1)	Hvid Vipstjert	(2/2)	Stor Tornskade	(1/1)
Knopsvane	(31/104)	Fasan	(4/6)	Gærdesmutte	(5/9)	Skovskade	(3/3)
Pibesvane	(4/12)	Vandrikse	(1/1)	Jernspurv	(1/1)	Husskade	(1/1)
Sangsvane	(37/1715)	Grønbenet Rørhøne	(3/8)	Rødhals	(2/5)	Allike	(2/16)
Grågås	(34/787)	Blishøne	(38/1007)	Nattergal	(10/14)	Råge	(1/17)
Gravand	(21/82)	Strandskade	(2/2)	Bynkfugl	(1/2)	Gråkrage	(5/18)
Pibeand	(31/741)	Hjejle	(1/80)	Solsort	(2/3)	Ravn	(4/6)
Knarand	(3/5)	Vibe	(18/131)	Sjagger	(4/169)	Stær	(2/29)
Krikand	(26/872)	Dobbeltbekkasin	(7/47)	Sangdrossel	(4/8)	Bogfinke	(3/6)
Gråand	(46/2900)	Hvidklire	(1/1)	Vindrossel	(2/12)	Stillits	(2/2)
Spidsand	(6/20)	Hættemåge	(8/870)	Misteldrossel	(1/1)	Grønsisken	(2/60)
Atlingand	(1/3)	Stormmåge	(6/318)	Græshoppesanger	(1/1)	Lille Gråsisken	(1/1)
Skeand	(13/60)	Sildemåge	(1/2)	Tornsanger	(1/1)	Dompap	(6/12)
Taffeland	(29/797)	Sølvmåge	(2/5)	Munk	(2/3)	Kernebider	(3/8)
Troldand	(34/734)	Svartbag	(1/2)	Gransanger	(4/16)	Gulspurv	(6/12)
Hvinand	(14/63)	Ringdue	(4/136)	Løvsanger	(5/9)	Rørspurv	(17/27)
Stor Skallesluger	(2/4)	Gøg	(2/3)	Fuglekonge	(2/3)		
Rød Glente	(1/1)	Natugle	(1/1)	Halemejse	(3/5)		
Havørn	(2/3)	Isfugl	(3/3)	Sumpmejse	(4/9)		

Herunder ses en oversigt over de 6 andre dyr (end fugle), som er registreret fra **Gammelgård Sø (Veng Mose, Søballe mose) og Holmsskov**, pr. 31. marts 2011. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Skrubtudse	(1/50)	Lille Ildfugl	(1/1)	Ræv	(1/1)	Rådyr	(4/8)
Okkergul Randøje	(1/3)	Almindelig Blåfugl	(1/1)				

Herunder ses en oversigt over de 38 fuglearter, som er registreret fra **Pittersø**. pr. 31. marts 2011. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Sangsvane (12/752)	Agerhøne (1/2)	Nattergal (5/5)	Gråkrage (4/162)
Grågåås (3/129)	Vagtel (1/2)	Stenpikker (1/3)	Ravn (1/1)
Gravand (2/8)	Fasan (1/3)	Solsort (1/1)	Stær (1/20)
Krikand (1/4)	Vandrikse (1/1)	Rørsanger (1/2)	Skovspurv (1/15)
Gråand (4/27)	Blishøne (4/7)	Gransanger (2/3)	Bogfinke (1/1)
Troldand (2/27)	Vibe (7/431)	Sumpmejse (1/1)	Tornirisk (1/2)
Rørhøg (4/4)	Dobbeltbekkasin (1/2)	Musvit (1/1)	Dompap (1/4)
Spurvehøg (1/1)	Ringdue (1/32)	Husskade (1/7)	Gulspurv (2/18)
Musvåge (2/4)	Sanglærke (4/29)	Allike (1/50)	
Tårnfalk (3/4)	Engpiber (1/1)	Råge (1/200)	

Herunder ses en oversigt over de 4 andre dyr (end fugle), som er registreret fra **Pittersø**. pr. 31. marts 2011. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Skrubtudse (1/1)	Nældens Takvinge (1/6)	Hare (1/2)	Rådyr (1/1)
------------------	------------------------	------------	-------------